

Protestánsok lehetőségei Magyarországon – az „oszd meg és uralkodj” elve és gyakorlata

Kiss Réka

„Azt hiszem, hogy az ideje elérkezett, hogy az egyházi reakcióval szemben fellépjünk. (...) Másik dolog, hogy nem minden egyházzal ugyanúgy, ugyanazon az alapon, ugyanolyan körülmények között kell fellépni. Mi emlékezünk arra, hogy amikor 1947–48-ban az egyházakkal kiéleződött helyzet, akkor is különbséget tettünk és nem mindegyikkel léptünk fel azonos eszközökkel. Először igyekeztünk az egyikkel megegyezni, és már ezt a megállapodást felhasználni a másikkal szemben. Most is ezt a módszert kell követni. (...) Régen is a katolikus egyház volt a legdöntőbb, ő a legerősebb fészke Magyarországon az egyházi reakciónak. Ez ellen kell tehát elsősorban fellépni, a többi egyházakkal [sic!] pedig próbáljunk megegyezni a régi alapokon és felhasználni ezeket a katolikus egyházzal szemben. (...) Vannak itt javaslatok arra nézve, hogy letartóztatásokat kell csinálni. Én ezt javaslom. De meggondolandó, hogy pl. a református egyházból tartóztassunk-e le papokat. Kezdjük a katolikusokkal, ezt majd meg fogják tudni a reformátusok is és tudják mihez tartás magukat.” Ugyanakkor a „fegyverrejtegető, vagy más nyíltan ellenséges papokat nemcsak a katolikus, hanem a többi felekezeti egyházakból is le kell tartóztatni.” Kállai Gyulának, az MSZMP ideológiai titkárnak és egyben a kormány művelődésügyi miniszterének fent idézett mondatai 1957 márciusában az MSZMP ideiglenes intézőbizottságának (IIB) ülésén hangzottak el. Kállai hozzászólása és a nyomában meghozott IIB határozatok irányvonala jól mutatta, hogy a kádári restauráció az egyházpolitika terén is Rákosi esz-köztárból merített. Az 1945–1948 közötti egyházpolitikai gyakorlatot aktualizálva újfent az egyházak megosztásának középpontjához, „az egyházak közötti eltérő bánásmód” politikájához nyúltak. Az egyházi reakció fő képviselőjének tekintett katolikus egyházat igyekeztek elszigetelni a lojálisabb egyházaktól. Ez a politika előrevetítette, hogy a történelmi protestáns egyházakra, kivált pedig a számarányát és társadalmi súlyát tekintve meghatározóbb református egyházra – csakúgy, mint egy évtizeddel ezelőtt – megint a példásan együttműködő egyház szerepét osztották. Kállai mondandójának további passzusai azt is tükrözték, hogy a különböző felekezetek egymással szembeni kijátszása, egymás ellen fordítása mellett a másik jól használható taktikai eszköznek az egyházak belső megosztása mutatkozott. Nem az egyházak egésze, hanem a „legreakciósabb”, most „ellenforradalmi” csoportjai ellen indítottak támadást, másfelől pedig a potenciális egyházvezetőket igyekeztek megfélemlítéssel, zsarolással, a politikai érdekeket nem sértő gesztusokkal betörni.

1956 után a berendezkedő Kádári hatalom egyházpolitikája tehát – amint azt a párt-határozat vitája is illusztrálta – nagymértékben merített a forradalom előtti egyházpolitikai gyakorlatból, amelynek megalapozása már a világháborút követő koalíciós időszakban megkezdődött.

1 Kállai Gyula hozzászólása. Az MSZMP Intéző Bizottsága által 1957. március 5-én tartott ülésének jegyzőkönyve. In: NÉMETHNÉ VÁLYI Karola–URBÁN Aladár (szerk.): A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. kötet. Budapest, 1993, 246. p.

Az egyezményhez vezető út, 1945–1948

A protestáns egyházak esetében a szocialista korszak kezdeteként leginkább az 1948-as esztendő tű szokás kijelölni, s valóban 1948 határozottabb fordulópont a református és az evangélikus egyház életében, mint akár a katolikus egyház történetében, akár köztörténeti vonatkozásokban. Hiszen a protestáns egyházakban 1948-hoz köthető a régi egyházvezetői garnitúra félreállítása, a felekezeti iskolák államosítása, s az állam és az egyes felekezetek közötti egyezmények aláírása.

Az egyházak azonban már 1945-től gyökeresen új politikai mezőbe kerültek, s számos a múltból eredő tehertétellel érkeztek az új korszak küszöbéhez. A református egyház pozícióit különösen gyengítette, hogy püspökei már a háború előtt és alatt is viseleték tisztségüket. Az ország szovjet megszállásával kezdődő társadalmi-politikai változások radikalizmusa pedig eleve magában hordozta az egyházak és az állam konfliktusának lehetőségét. A hatalom totális kisajátítására törekvő kommunista párt 1945-től kezdődően szisztematikusan számolta fel politikai és közéleti vetélytársait, kiemelt figyelmet fordítva a társadalmi beágyazottságuk révén különösen jelentős egyházak megtörésére. A politikai rendőrség már felállításának első pillanattól megfigyelés alatt tartotta a legjelentősebb egyházi személyiségeket, 1946-ban pedig kiépült az AVO-n az önálló Egyházügyi Alosztály. Ugyanakkor a kíméletlen egyházüldözésről, nyílt terrortól szóló előzetes jóslatok – egyelőre – nem váltak valóra. A „fenyegetett” demokrácia avagy „burkolt diktatúra” első néhány évében nem indult frontális támadás az egyházak ellen. Kevésbé látványos, elszigetelt támadások azonban annál gyakran értek egyházi személyeket, s hogy az egyház- és vallásüldözés látszatát a hatalom elkerülje, előszeretettel indított – sokszor megalapozatlan vádakkal – háborús- és szovjetellenes izgatás címen népbírói eljárást lelkészek és más egyházi tisztségviselők ellen.

A politikai környezet gyökeres átalakulása mellett az egyházak belső életében is lényegi változásokat lehetett tapasztalni. A világháború tragédiája feletti megrendülés, az újjáépítés reménye, másfelől a társadalom széles rétegeinek talajvesztése és elbizonytalanodása egyaránt a vallásos tanítások iránti érdeklődés felélénkülését eredményezte. Az 1945–1948 közötti időszak vallásos megmozdulásai azt mutatják, hogy mind a katolikus, mind a protestáns egyházak újszerű és dinamikus módon reagáltak erre a felfokozott vallásos igényre. A protestáns egyházakban mindez az intenzívebb hitéletet, bűnbánattartást, vallásos megújulást sürgető és a hivatalos egyházzal szemben sokszor igen éles és kritikus hangot megütő, ún. ébredési (revival) mozgalmak megerősödéséhez vezetett. Az egyház belső életének gyökeres megújításával, új teológia kidolgozásának igényével fellépő, rendkívül sokszínű és különböző teológiai, egyházpolitikai irányzatokat képviselő csoportok térnyerésének ugyanakkor igen kedvezett a régi egyházi vezetés közéleti, politikai pozícióinak meggyengülése, s a szervezeti rend fellazulása is. A reformtörekvések egy része valóban hosszú idő óta megoldatlan problémákat állított középpontba: népegyházi keretek revideálása, önkéntes egyháztagság kérdése, püspöki rendszerű egyházvezetés lebontása, egyház–állam viszony új alapokra helyezése, egyházi adózás kérdése stb. Az egyház megújításának programja azonban nem kizárólagosan az ébredési mozgalmak sajátja volt. *Így 1945 után a vita elsősorban nem a reformok szükségessége, hanem azok mértéke és radikalitása körül bontakozott ki.* A gyökeres egyházreformot sürgető ébredési mozgalmak egyes csoportjai és az egyházvezetés közötti ellentétek elmérgesedéséhez azonban mégsem csupán az egyházi reformok körül kibontakozott viták, hanem az ébredés némelyik irányzatának a kommunista párthoz való mind nyíltabb elköteleződése, és egyre kevésbé burkolt egyházpolitikai, pártpolitikai célkitűzései vezettek.

A kommunista párt pedig, amely meglehetően pontos, sokszor már ekkor „tűz közelből” származó információkkal bírt az egyházakon belül folyó polémiákról jó érzékkel ismerte fel és használta ki az egyházon belüli törésvonalakat. Az „egyházi balszárny” néven számon tartott, nemritkán politikai ambíciókkal is bíró egyházi ellenzéket a második világháború után a politikai atmoszféra változása emelte döntő szerepbe. Fellépésük következtében a teológiai, egyházszerkezeti kérdések is sorra politikai színezetet kaptak, s ez végletesen kiélezte a protestáns egyházakban régóta meghúzódó ellentéteket. Ekkor kezdődött meg az a későbbiekben egyeduralkodóvá vált egyházi gyakorlat, amely a kommunista párt hatalmi berendezkedésének egyes lépéseit, sőt esetenként a napi politikai változásokat is igyekezett teológiailag igazolni. Új egyházi nyelv kialakítása vette kezdetét, amelynek két főbb jellemzője volt: 1) Egyrészt, vallásos nyelvezetbe öltöztetve, teológiailag próbálták meg alátámasztani az aktuális politikai célokat és törekvéseket, 2) másrészt pedig a jórészt a kommunista párttól kölcsönvett politikai fogalomkészletet igyekeztek meghonosítani az egyházi közbeszédben. Az ébredés egyházpolitikai, politikai kisajátítását paradox módon elősegítette, hogy az ébredési mozgalmak résztvevői körében erősen élt az a meggyőződés, amely a politizáló, közéleti kérdésekkel, kulturális feladatokkal foglalkozó egyházi szerepvállalás helyett a hitéletre összpontosító, befelé forduló egyházi életet tartotta követendő útnak. Az ébredési mozgalmaknak ez az egyházképe pedig egyelőre megfelelt a kommunista párt igényének is, amely az egyházak társadalmi hatásának minimalizálására törekedett. Másfelől ez a teológiailag alátámasztott egyházkép lehetőséget adott arra is, hogy az ébredési mozgalmából érkező, illetve az azt kisajátító egyházvezetők a diktatúra teremtette kényszerhelyzetet az egyház természetes és kívánatos állapotaként értékelhessék.

A protestáns egyházak vezetésének tehát egyrészt a baloldal támadásainak kereszttüzeiben, másrészt a háború után megerősödő, az egyházvezetés elmozdításában érdekelt és a kommunista politikai erők által is támogatott egyházi ellenzék nyomása alatt kellett meghoznia az egyház további életét döntően befolyásoló döntéseit.

1948 – az egyezmény

1945 után mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy az egyház és az állam viszonyát is szükségszerűen újra kell rendezni. Arról azonban, hogy hogyan találhatja meg a helyét az egyház az új társadalomban, hamarosan heves viták bontakoztak ki. A protestáns egyházak vezetése a mind fenyegetőbb kommunista hatalomátvétel árnyékában egyre égetőbb kérdésnek tartotta a viszony szeparáción nyugvó rendezését. A mindinkább deffenzívába szorult egyházvezetésnek azonban nem sikerült, nem sikerülhetett (a politikai mozgásterében ugyancsak erősen korlátozott koalíciós kormánytól) az egyház viszonylagos szabad működésének megőrzését biztosító állami garanciák elérése. 1948-ra az egyházi vezetés ellenállása megtört. A református egyház vezetőjét, Ravasz László püspököt, nyílt politikai nyomással félreállították. Lemondása azonban egyben a kényszerhelyzetbe került egyház-kormányzat egyházpolitikai kísérletének kilátástalanságát, kudarcának belátását is jelentette. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az adott körülmények között, a helyzetével tisztában lévő Ravasz formálisan önként vonult vissza, hiszen abban bízott, hogy lemondása árán sikerül elkerülni az egyházpolitikai harcok kiéleződését. Ezért nem ellenezte a Rákosi által kiszemelt utód, az ébredési mozgalom karizmatikus lelkésze, a második világháború alatti ellenálló és embermentő tevékenysége révén a baloldallal is jó kapcsolatokat ápoló Bereczky Albert megválasztását, akiben olyan tehetséges, szociálisan érzékeny lelkipásztor, s egyben az új hatalommal is tárgyalóképes embert látott, aki megfelelő kompromisz-

szumnak tűnt az egyház szorított helyzetében, s aki a tárgyalások során az egyházi érdekek hathatósabb védelmezőjeként tud majd fellépni. Ezt a reményt a tárgyalások idején maga Rákosi is igyekezett táplálni.

Az állammal folytatott tárgyalásoknak két sarkalatos pontja volt: az állam és az egyház közjogi szétválasztása, s egyben az egyházak pénzügyi értelemben is érvényes függetlensége, valamint az egyházi iskolák kérdése. Ezzel szemben 1948-ban egy olyan megállapodás született, amely az egyházak állami függőségét konzerválta. S így, noha az új egyház-kormányzat az állam és egyház szétválasztása kérdésében legelszántabban fellépők közül került ki, az egyházak bevételi forrásainak megszüntetése (kárptólás nélküli földreform, alapítványok államosítása, egyházi adók állami beszedésének eltörlése), az egyházfenn-tartó rétegek elszegényedése, részben pedig az új egyház-kormányzat felelőtlen pénzügyi gazdálkodása következtében valójában a kommunizmus évtizedei alatt a protestáns egyházak a korábbinál jóval nagyobb fokú anyagi kiszolgáltatottságban éltek.

A másik kérdésben, az egyházi iskolák államosításának kérdésben a tárgyalásokat megelőzően az egyházi közvélemény még teljes egyetértés mutatott: az egyháznak ragaszkodnia kell iskoláihoz, s a gyermekek keresztény nevelését alapvető egyházi feladatnak tartják. A mind súlyosabbá váló nyomás eredményeként azonban 1948. június 15-én a református egyház zsinata – csekély többséggel ugyan, de mégis – elfogadta az egyházi iskolák államosításáról szóló törvénytervezetet. Másnap, június 16-án pedig már az országgyűlés törvénybe is iktatta azt. Ez lett egyben a református egyház és az állam által megkötött egyezmény alapja is, amely 1990-ig szabályozta az egyház életét. Noha az egyezmény végső szövegének elfogadtatását 1948-ban megkönnyítette, hogy az állam garantálta a kötelező iskolai hitoktatást és Bereczkynek a zsinaton elhítt bizalmas információi szerint a párt főtitkára, Rákosi Mátyás megígérte az új püspöknek, hogy egyes általános iskolák egyházi kézben maradhatnak, azonban már az egyezmény megkötésekor kiderült, hogy az utóbbiról szó sem lehet.² S kevesebb mint egy évvel az egyezmény aláírása után, 1949. szeptember 5-én az Elnöki Tanács rendeletben törölte el a kötelező iskolai hitoktatást.

A református egyházban viszonylag zökkenőmentesen végrehajtott vezető- és egyház-politikai irányváltást Rákosi két vonalon is igyekezett kamatoztatni. Egyrészt a szintén tárgyalóasztalhoz kényszerített evangélikus egyházzal szemben játszotta ki a református kártyát, másrészt pedig a pártfőtitkár nem átalotta a két munkáspárt egyesülési kongresszusán Ravasz László püspök – szövegkörnyezetéből kiragadott, és eredeti értelméből kiforgatott – szavaival támadni a legfőbb ellenségnek számító katolikus egyházat és személyesen Mindszenty bíborost.³

A református egyházzal szemben az 1945-ben evangélikus püspökké választott, s az állammal megkezdett tárgyalások idején rangidős püspöki feladatokat is ellátó Ordass Lajos más taktikát választott. Ő jóval keményebb tárgyalófélnek bizonyult, s nyilvánvalóvá tette, hogy az evangélikus egyházi vezetés ragaszkodik iskoláihoz. Álláspontját a személyére nehezedő egyre erőteljesebb nyomás, a sajtóban is követendő mintaként ünnevelt „református példa” és az országgyűlés által meghozott törvény ellenére sem változtatta meg. Miután nem sikerült sem lemondani, sem az egyházi közvéleményt ellene hangolni 1948. szeptember 8-án valuta-bűncselekmény vádjával Ordasst az evangélikus egyház több világi vezetőjével együtt őrizetbe vették, s a Budapesti Uzsorabíróság különtanácsa

2 PAP László: Tíz év és ami utána következett. 1945–1963. Szerk.: BÁRCZAY Gyula. Bern–Budapest, 1992.

3 RÁKOSI Mátyás: A Magyar Dolgozók Pártjával erős, virágzó Magyarorszáért. In: RÁKOSI Mátyás: Építjük a nép országát. Budapest, 1949. <http://mek.oszk.hu/04600/04670/>

koncepciós perben október 1-jén kétévi fegyházbüntetésre ítélte. Az egyházi fegyelmi bíróság pedig az állami hatóságok intézkedése alapján megfosztotta püspöki hivatalától. Az új evangélikus egyházvezetés december 14-én aláírta a reformátusokéval szinte szó szerint megegyező megállapodást. (1948 folyamán az unitárius és a zsidó felekezet is hasonló megállapodást kötött az állammal, egyedül a katolikus egyház állt ennek ellen. A katolikus püspöki kart csak 1950-ben sikerült tárgyalóasztalhoz kényszeríteni.)

Az állam ugyan papíron biztosította az egyházak szabad működését, a gyakorlatban azonban az egyezmény megkötése semmilyen biztosítékot nem jelentett az egyházak számára, hogy a továbbiakban is szabadon végezhetik munkájukat. Az egyházak kényszerhelyzetbe kerültek. Az állammal való megegyezést, abban a formában, ahogyan az megvalósult, rájuk kényszerítették, ezt azonban a két protestáns egyház újdonsült vezetése sohasem vallotta be, hanem azt hangoztatták, hogy a szocialista társadalom melletti döntés önkéntes és hitből fakadó volt.

Az ötvenes évek

Az 1948-tól számított „hosszú ötvenes évek” az egyházak életében a „durva szekularizáció”, a látványos terror időszaka volt: további kikényszerített vezetőcserék (1949-ben például a kommunista párt titkos tagjaként került a püspöki székbe Péter János), az egyházak társadalmi-közéleti szerepének minimalizálása, anyagi függőségük állandósítása, az egyházi autonómia felszámolása, az egyházi intézmények államosítása, egyesületek betiltása, az egyházak lelkeszi karának és társadalmi bázisának megtörése jellemezte ezt az időszakot. 1951-ben az egyházakkal szembeni politika további szigorodásaként az egyházi autonómia formális tiszteletben tartását is mellőzve, az egyházak teljes körű állami felügyeletére, ellenőrzésére (az egyezmény szellemével is szöges ellentétben) létrehozták az Állami Egyházügyi Hivatalt. Jóllehet mindez sértette az egyezmény szellemét, az egyházvezetés nem emelte fel a szavát, sőt nem egyszer elébe is ment a hatalom követeléseinek. (pl. épületek átadása, oktatási, diakóniai intézmények felajánlása, egyházi egyesületek „önkéntes” feloszlása).⁴ Az állam által hivatalosan hirdetett vallásszabadságot pedig mindvégig igazolta. Az új egyházvezetés nemcsak statisztált az egyházi intézményrendszer felszámolásához, hanem a párt igyekezett a belső egyházi ellenállás megtörését is kényszernyugdíjazások, kényszeráthelyezések formájában az egyházvezetésre bízni. A református egyházban 1952-ben lépett életbe (s 1989-ig hatályban is maradt) a Missziói Szabályrendelet, amely központosított és ellenőrzött keretek közé szorította és gyakorlatilag teljesen ellehetetlenítette a missziós munkát. A missziói munka központi felügyelet alá helyezésével az új egyházvezetés megpróbálta az egyház hatásköre alá vonni az ébredési mozgalmakat, szervezeteket is, s így rövidesen éppen az ébredésből érkezett friss egyházi vezetők indítottak támadást az ébredési mozgalmak ellen és számolták fel intézményeiket. A protestáns egyházak vezetését sikerült mozgósítani annak érdekében is, hogy a prédikációkat az aktuális politikai vonalvezetéshez igazodva a hívekkel igyekezzenek a kommunista berendezkedés újabb és újabb intézkedéseit elfogadtatni.

Miközben az egyházakat sikerült kiszorítani a közéletből, az oktatásból, a szociális és egészségügyi intézményekből, a lojalitásért cserébe az állam a tőle függő egyház belső

4 Ehhez lásd LADÁNYI Sándor: Vázlatos történelmi áttekintés a magyarországi református egyház közéleti múltjáról. *Valóság*, 1994/4. 1–30. p.

szerkezetét, hierarchikus berendezkedését nemcsak elismerte, hanem támogatta is. Az ötvenes évek protestáns egyházairól elmondható, hogy viszonylag élesen kettévált az együttműködő, a rendszert kiszolgáló legfelső egyházvezetés és a közegyház.

Az egyházak a forradalom napjaiban

Bár a forradalom napjaiban természetesen nem az egyházak játszották a főszerepet, az egyházak életében bekövetkezett változások, a forradalom alatti tevékenységük szoros kölcsönhatásban álltak a társadalom mozgásával. Az egyháziak felelősségvállalása döntően két területen nyilvánult meg. Egyrészt a protestáns egyházak a többi felekezettel együtt, jelentős szerepet vállalt a segélynyújtásban, a karitatív akciók szervezésében. Másrészt az egyházak morálisan hiteles vezetőinek megnyilatkozásai sokak számára jelentettek tájékozódási pontot. Az egyházi tisztségviselőkre sok helyütt hárult kulcsfontosságú szerep a helyi közösségek vezetésében. Az újonnan szerveződő helyi népképviselői szervezeteknek, Forradalmi Bizottságoknak munkájában nagy számban vettek részt a protestáns egyházak helyi vezetői, lelkipásztorok, presbiterek, s ennek keretében számos helyen komoly szerepet játszottak a (sokszor nagyon keserű indulatokból táplálkozó) önbíráskodások megfékezésében. A megtorlások során nem egy esetben éppen e békéltető tevékenységük vagy a Nemzeti Bizottságokban betöltött szerepük miatt indult ellenük eljárás, vagy büntették őket a megtorlás jogon kívüli eszközeivel.

Az egyházi személyiségek társadalmi szerepvállalása mellett az egyházak főként belső, elsősorban kormányzati szabadságuk visszaállításában és a személyi kérdések rendezésében voltak érdekeltek. Az evangélikus egyházban az Egyházak Világtanácsának (EVT) nyomására, az EVT Központi Bizottságának magyarországi ülése előtt, 1956 októberének elején mind a világi bíróság, mind az egyházi törvényszék rehabilitálta Ordass Lajos püspököt. A forradalom napjaiban Dezséry László püspök írásban benyújtotta lemondását s ezt követően Ordass ismét átvehette az egyházkerület irányítását. 1957 januárjában pedig ugyancsak szabályos eljárás során a többi egyházi hivatalra is új tisztségviselőket választottak.

A református egyházban a forradalom alatt – az ÁEH későbbi összesítése – szerint 31 „államhű” vezetőt távolítottak el, vagy mondott le. Lemondott két püspök is: Péter János és Bereczky Albert. Ugyanakkor a reformátusoknál az egyházvezetői posztokon 1948-ban bekövetkezett személycseréknek és az új egyházkormányzat legitimitásának megítélése – különösen a Ravasz László–Bereczky Albert-váltás esetében – komolyabb dilemmát okozott, mint az evangélikus egyházban. A kérdésben két álláspont kristályosodott ki. Az egyik az egyértelmű politikai kényszerre hivatkozva Ravasz lemondását nem tartotta érvényesnek, s így a Ravaszt követő Bereczky püspökségét sem ismerte el törvényesnek. A másik korabeli álláspont szerint Bereczky megválasztása nem tekinthető jogellenesnek, s az sem mondható ki, hogy törvénytelenül gyakorolta volna a hatalmat. A legitimitás kérdésének megítélésében egyházzogi, erkölcsi és politikai szempontok ütköztek egymással. Legitimnek tekinthető-e a diktatúra által hatalomra segített, s az egyházat a diktatúra idején irányító egyházvezetés? Érvényesek-e intézkedései, meghozott törvényei? Ennek a kérdésnek a megválaszolása maga után vont a múlt korszak egyházvezetése, s személy szerint a sokak által továbbra is szeretett Bereczky Albert püspöksége feletti ítéletalkotást is. A tisztázáshoz azonban a forradalmi helyzet nyilvánvalóan nem volt alkalmas. Ezért a legkíméletesebb útnak az tűnt, ha a súlyos beteg püspököt ráveszik, hogy betegségére (is) hivatkozva önként nyújtsa be a lemondását. Erre sor is került, Bereczky

családja útján, szóban lemondott. A lemondását elfogadni hivatott egyházi testület összehívására azonban a forradalom leverését követően már nem kerülhetett sor. Az egyház hangsúlyozottan ideiglenes vezetésére pedig egy háromtagú testületet hívtak életre, amelynek élére a visszahívott nyugalmazott püspököt, Ravasz Lászlót kérték fel. Ő ezt – kezdeti hezitálás után – végül is elvállalta, de a törvényesség betartása érdekében a püspöki széket nem foglalta el. A forradalom napjaiban létrejött, az egyházi közvéleményben igen széles körű támogatottságot élvező Országos Intéző Bizottság működését – noha az az egyházi alkotmányosság betartására szigorúan ügyelt – azonban a forradalom leverését követően az állami hatóságok azonnal illegitimnek minősítették, s ebben erősítette őket Bereczky Albert is, aki meglehetősen sértett hangú püspöki jelentésében állította, hogy csupán kényszer hatására mondott le. A forradalom leverését követően a Megújulási Mozgalom az egyházi ellenforradalom szinonimájává vált, nemcsak a pártállami szóhasználatban, hanem 1957 végére a hivatalos egyházi nyilatkozatokban is. Péter János, a leköszönő debreceni püspök utolsó egyházi beszédében a mozgalmat „az Ige elleni lázadásnak” bélyegezte, s ezzel, a hosszú évtizedekre megkérdőjelezhetetlenné vált tételével hivatalos egyházi, teológiai igazolását adta a hatalom fellépésének, az egyházi személyiségeket ért megtorlás jogosságának.

A kádári egyházpolitika kezdetei

Az 1956 után a berendezkedő kádári hatalom az ötvenes évek látványos terroreszközei helyett az egyházak alávetésének sokkal burkoltabb, ugyanakkor számos területen lényegesen sikeresebb egyházpolitikai módszereivel élt. Nyilvánvalóvá vált, hogy a taktikai gesztusok és ígéretok, a vallásszabadságot hirdető szövegek ellenére a hatalom a forradalom előtti állapotokat tekinti status quo-nak, az állami hatóságokkal feltétel nélkül együttműködő egyházvezetőket akar a jelentős egyházvezetői pozíciókban látni és aktív közreműködést vár el tőlük az egyházi ellenállás megtörésében.

1957 januárjában az államhatalom felfüggesztette a gyülekezési szabadságot, s minden egyházi gyűléshez, összejövetelhez, körlevélhez az Egyházügyi Hivatal engedélye kellett. Az ÁEH ugyan formálisan visszaszorult, az Elnöki Tanács 1956 végén megszüntette a hivatal autonómiáját, gyakorlatilag azonban továbbra is változatlan személyi állománnyal és bővülő jogkörrel gyakorolta az egyházak felügyeletét. A hivatal tudta és beleegyezése nélkül hozott személyi változtatásokat, így az 1956. október végi–november eleji lemondásokat semmisnek tekintette, a korábbi vezetők nagy részét visszahelyezték tisztségeikbe. Az egyházi állások betöltését szabályozó, 1957 márciusában kiadott hírhedt 22. sz. törvényerejű rendelettel pedig a Rákosi-korszak gyakorlatát is meghaladó mértékben sikerült érvényesíteni a pártállam beleszólását az egyházi vezetők kinevezésébe.⁵

Míg a református egyházzal folytatott tárgyalások során az egyházügyi hivatal kezdetől messzemenőig kihasználta az „ellenforradalom alatt történt törvénytelen elmozdítások” nyújtotta érvékszeret, az evangélikus egyházban történt lemondások és kinevezések formálisan is az egyházi törvényeknek megfelelően zajlottak. Éppen ezért míg a református egyházban néhány hónapon belül megindult a forradalom alatti személyi és teológiai tisztulási folyamatok megakasztása, a különböző egyházi testületek térdre kényszerítése és hűségnyilatkozataik kicsikarása, a forradalom leverését követő első esztendő az evan-

5 Szövegének legújabb kiadását lásd BALOGH Margit–GERGELY Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. II. kötet. Budapest, 2005, 981–982. p.

gélíkus egyház viszonylagos szélcsendben vészeltette át.⁶ Ordass ismételt püspöksége idején több lelkészt rehabilitáltak, megélnkült mind a belső egyházi élet, mind a nyugati testvéregyházakkal való kapcsolattartás. A református egyházi viszonyok konszolidálása után, azonban az evangélikus egyház vezetését is válaszüöt elé állította a kormányzat. Az egyházi sajtó megregulázása, a nyugati kapcsolatok szorosabb állami felügyelete mellett személycserék tucatjait követelte. A zsákutcába jutott tárgyalásokat követően Horváth János, az egyházügyi hivatal addig jóindulatúnak mutakozó vezetője az evangélikus küldöttségre háritotta a felelősséget, s először kormánybiztost nevezett ki az egyház ügyeinek ellenőrzésére, majd az Elnöki Tanács közölte, hogy nem hagyja jóvá Dezséry László forradalom alatti lemondását sem. Ezzel Ordass Lajos püspöki tisztét megszüntnek tekintették. Az ismételten törvénytelenül félreállított püspök helyére pedig egyetlen jelöltet, Káldy Zoltánt állították, akit a forradalom leverésének második évfordulóján, 1958. november 4-én iktatták be püspöki tisztébe.

Rövid idő alatt lényegét tekintve sikerült restaurálni az 1950-es évek legfontosabb egyházpolitikai elemeit, s bár a Kádár-kormány szavak szintjén továbbra is hangsúlyozottan igyekezett elhatárolni egyházpolitikáját a Rákosi-korszaktól, a gyakorlatban mégis az egyházak rendkívül aprólékos ellenőrzését valósította meg. 1958-ban újra napirendre vették a párt egyházpolitikájának stratégiai és taktikai átgondolását, amely két olyan párt-határozatot is eredményezett, amelyek hosszú időre rögzítettek a kádári egyházpolitikai gyakorlat sarokpontjait. A határozatok jelezték, hogy a taktikai megfontolások továbbra sem tették érdekeltté a pártvezetést a frontális támadásokban, söt Kádárék belátták, hogy „a szocializmus építésének korszakában az egyházak még hosszú ideig fennmaradnak”, s ezért olyan politikát igyekeztek körvonalazni, amelyben az egyházakat is fel tudják használni saját céljaik támogatására. Ennek érdekében egy olyan háromszintű egyházpolitikát hirdettek meg, amely megkülönböztette a klerikális reakció elleni harcot, az egyházakkal kapcsolatos politikát, valamint a vallásos világnézet elleni harcot. A klerikális reakció és a vallásos világnézet elleni harc megkülönböztetésével a párt az egyházaknak a lojalitásért és támogatásért cserébe viszonylagos nyugalmat, valamint egy igen erőteljesen korlátozott és ellenőrzött mozgásteret ajánlott. A gyakorlatban ugyanakkor a politikai rendőrség továbbra is bármilyen vallásos tevékenységgel szemben felléphetett adminisztratív eszközökkel, hiszen – miként a párthatározat fogalmazott – a klerikális reakció „tevékenységében egyaránt alkalmaz legális és illegális eszközöket”. Lényegében tehát az egyházak szűkre szabott mozgásterén belül is bármely legális egyházi munka, a hatalom megítélésétől függően minősülhetett „klerikális reakciós” tevékenységnek. Ez a módszer a gyakorlatban különösen az ifjúsági munkák területén érvényesült. A határozat tartalmazott még egy kulcsfontosságú megállapítást, amely szerint az „egyházi reakció kapcsolatban van az egyházon kívüli reakcióval”. Ez a kitétel elősegítette, hogy az egyházi személyeket – ismételten a korábban bevált gyakorlatot alkalmazva – ne kifejezetten egyházi perekben ítéljék el, hanem ügyüket össze lehessen keverni más „ellenforradalmi csoportok” ügyével. A forradalmat követő megtorlás során a protestáns egyházi és világi személyiségek ellen indított perek java része ebbe a csoportba tartozott.⁷

6 Ennek dokumentumait lásd LADÁNYI Sándor: Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez. Budapest, 2006.

7 A legismertebb Gulyás Lajos református lelkész ügye, akit a Földes Gábor-per, avagy mosonmagyaróvári per harmadrendű vádlottjaként ítétek halálra és végeztek ki. Kivégzésének másnapján több protestáns egyházi vezető magas állami kitüntetését kapott. Ebbe a csoportba sorolható Székely Dezső és társai összeesküvésű pere, amelyben a bátaszéki lelkész 15 év börtönbüntetést kapott. Ehhez a kérdéshez lásd KISS Réka:

A hatvanas évek: az egyházak alávetettségének kiteljesedése

Noha az egyházakkal szembeni ideológiai alapvetés a korszakban lényegében nem változott, a velük szemben folytatott politikai taktika sokat módosult. Az egyházak elleni politika időnkénti megkeményedése ellenére⁸ az egyházpolitika fő vonala egyre inkább az egyházak tekintélyéből fakadó előnyök kihasználását, az általuk nyújtott legitimációs bázis kiaknázását kereste.

A hatvanas évek második fele a téveszesítés befejeződésével, a nemzetközi enyhülési folyamat látványos jeleivel, a Vatikán keleti politikájában bekövetkező változással szoros összefüggésben egyházpolitikai síkon elmozdulást jelentett.⁹ A hetvenes–nyolcvanas évek hivatalos propagandája már a teljes vallásszabadságot hirdette, s valóban, az egyházi gettó falai áttetszőbbek lettek. Az egyházi perek lezárulta egyfajta egyházpolitikai stílusváltást, illetve az egyházüldözésben pedig modellváltást hozott.¹⁰ A korábbi totális ellenőrzés ugyan továbbra is fennmaradt, de az elnyomás mechanizmusai finomodtak, s az állami egyházügyi hivatal szerepének felértékelődésével egyre inkább bürokratizálódott az egyházak kontrollálása.

1967-ben került sor az utolsó protestáns/református egyházi perre, az ún. „második KIE perre”, amely ugyan még az ötvenes évekre jellemző összeesküvészi perek forgatókönyvét idézte (időnként szó szerint is), de a koncepció megvalósítására a régi mechanizmusok szerint dolgozó politikai rendőrségnek már nem volt lehetősége.¹¹ Ugyancsak 1967-ben fogadta el a református egyház azt az új, a presbiteri elvet mélyen sértő törvénykönyvét, amely teljes függőségi viszonyt jelentő egyházszervezetet épített ki, s a gyülekezetek lelkipásztor-választási jogának szinte teljes felszámolását jelentette.

A hatvanas évek végére az egyházakat, köztük a protestáns egyházakat gyakorlatilag teljesen sikerült kiszorítani a társadalmi életből, közéleti tevékenységük minimálisra csökkent, a társadalom felé irányuló kezdeményező szerepük elhalványult, s emellett konzerválódott egy egyre korszerűtlenebbé váló egyházi struktúra. Az egyházak előtt álló kihívásokat súlyosbította a hatvanas években lezajlott foglalkozásszerkezet- és generációváltás is, miközben cselekvési lehetőségük meglehetősen korlátozott maradt. Mindeközben a hatalom igyekezett toleránsabb arcát mutatni: az új egyházpolitika immáron a társadalmi súlyát tekintve perifériára került, politikai szempontból kevés veszélyforrást jelentő egyházak vezetésével való együttműködésre fektette a hangsúlyt. Ez azonban közel sem jelentette a szabad vallásgyakorlást vagy az ideológia harc felszámolását. Az ÁEH és a politikai rendőrség folyamatosan figyelte az egyes gyülekezetek hitéleti aktivitását. A feladat továbbra is „az új egyházi módszerek háttérbe szorítása” maradt, sok esetben együttműködve az egyházvezetőkkel.

A kádári egyházpolitika lényegi sajátossága éppen abban rejlett, hogy a szűk mozgástér biztosítása mellett minél szorosabb hálót igyekezett fonni az egyházak köré. Az ellenőrzés, a hatalom elvárásai szerinti működés egyik legfőbb biztosítékát pedig a kine-

A református reakció az állambiztonsági iratokban. In: ABLONCZY Balázs–ifj. BERTÉNYI Iván–HATOS P. KISS Réka (szerk.): Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére. Budapest, 2002, 222–248. p.

8 Ilyen volt például az 1960. június 21-én elfogadott MSZMP KB PB határozat, amely a belső reakció elleni harc fő irányát a nemzeti kommunista és horthysta szervezetek mellett a klerikális erőkben jelölte meg, s melynek következményeként mintegy 300 egyházi személyt vettek őrizetbe.

9 BALOGH Margit: Egyházak és egyházpolitika a Kádár-korszakban. *Eszmélet*, 34. 1997, 69–79. p.

10 A kifejezés Máthé-Tóth Andrásról származik. MÁTHÉ-TÓTH András: A II. vatikáni zsinat és a magyar elhárítás. www.rel.u-szeged.hu.

11 KISS Réka, i. m.

vezések állami kontrollja jelentette. Egyre nyilvánvalóbbá lett az is, hogy a tisztségekkel együtt jár valamiféle együttműködés, az információadás kötelezettségének elfogadása is. Az ÁEH megbízottjával való kapcsolattartás volt ennek a legális formája, a belüggyel való kapcsolattartás a titkos. Ugyanakkor a ma kutatható dokumentumokat olvasva, feltűnő, hogy a jelentésadási technikái között csakúgy jelentős különbségek fedezhetők fel, miként az ÁEH vagy más állami, illetve pártszervvel való kapcsolattartásban is nagyon eltérő emberi, egyház-politikusi magatartásminták rajzolódnak ki. Az egykori egyházvezetők nem minden alap nélkül hivatkozhatnak arra, hogy az egyházellenes hatalom által diktált kényszerű kompromisszumként élték/élik meg a belügyi szervekkel való együttműködést, s a kikényszerített együttműködés – beleértve az ügynöki tevékenységet –, a körülményekkel való kiegyezés pedig vállalható árnak tűnhetett a háború után alapjaiban megrendített egyházi közösségek újbóli, legalább részleges társadalmi integrációjáért cserébe. A hatalom szempontjából a jelentések tartalmánál gyakorta sokkal fontosabbnak tűnt a kapcsolattartás pusztá léte, az, hogy minden egyes egyházi személy beszerzése az egyházak körül szőtt hálót erősítette, az egyháziak kiszolgáltatottságát, zsarolhatóságát, pórázon tartását rögzítette. Ugyanakkor azonban az is nyilvánvaló, hogy az együttműködésből mindkét fél profitált. Sokszor nehéz megvonni – egyes életpályák esetekben is – a határt a kényszerű és az önként vállalt együttműködés között, s nehéz eldönteni, hogy a kölcsönös haszonszerzés, az egyháziak szorosra fűzött állami és pártkapcsolatai milyen mértékben szolgáltak egyházi érdekeket, tettek lehetővé bizonyos ügyek kijárását, kis kedvezmények megszerzését, s mennyire szolgáltak személyes ambíciókat. Hiszen kétségtelenül jelen volt az egyházi adminisztrációban egy olyan kontraszelektált réteg is, amely nemcsak kereste a kapcsolatot a hatalom képviselőivel, hanem igyekezett is azt kihasználni. „Az utóbbi időben a protestáns egyházak vezetői körében elharapódzott az a szokás, hogy emberek azzal dicsekszenek: kapcsolataik vannak a belügyi emberekkel. Ezzel természetesen mások előtt befolyásukat és fontosságukat akarják fitogtatni, de ezeknek a kijelentéseknek veszélyes volta főképpen külföld felé van meg, a külfölddel fenntartott kapcsolatainkat nehezíti”¹² – írta hálózati jelentésében egy, a református egyház nemzetközi kapcsolatainak alakításában aktív szerepet vállaló, s a későbbiekben magas egyházi karriert befutó ügynök.

Az együttműködést gyakorta a hatalom és az egyházvezetés érdekazonossága motiválta, amelynek sajátos terepe volt az egyházon ellenzék megregulázásának kérdése. Az 1967-es KIE-per előkészítése során például a református zsinat elnöki tisztét ellátó Bartha Tibor azért kérte az ÁEH segítségét, mert lelkészársai letartóztatásában jó lehetőséget látott arra, hogy egyházi ellenzékekkel leszámoljon, s egyúttal a gyengekezűnek s engedékenynek tartott dunamelléki (budapesti) püspök, Szamosközy István pozícióit is gyengítse. A javaslatára lebonyolított vezetőváltások nyomán „komoly politikai fejlődést hozó személyi változásokat” könyvelhetett el az ÁEH.

Az egyházvezetés kollaborációjának legsajátosabb és az egyház lényegét talán legmélyebben érintő területe mindezek ellenére mégis az ideológiai együttműködés kérdése, az egyház tanításának a diktatúra szolgálatába állítása volt, amely a legszembetűnőbben a protestáns egyházak esetében volt tetten érhető. Hiszen a radikális személycseréknek köszönhetően 1948-tól a két történelmi protestáns felekezet egyházvezetése nemcsak kész volt az együttműködésre, hanem teológiaiilag is törekedett igazolni a totális állammal való együttműködését, és alátámasztani az állam célkitűzéseit, vallásos nyelvezetbe öltöztetve propagálni azokat. A korabeli egyházkormányzat tevékenységének, lehetőségeinek mérlelgeleskor a legélesebb kritikával éppen ezt a magatartást szokták illetni, azt, hogy az álla-

12 Tolnai fedőnevű ügynök jelentése, 1960. október 27. ÁBTL O-13586/2. 87. p.

mi kényszerít egyházi érdekként, a kiterjedt egyházi munka felszámolását természetes és egészséges folyamatként, a látványos térvésztest az egyház megtisztulásaként igyekeztek feltüntetni, s ennek teológiai alátámasztásaként önálló teológiai tanítást vezettek be. Míg a református egyházban a keskeny út és a szolgáló egyház teológiája, az evangélikus egyházban az ugyancsak egyeduralkodó diakónia-teológia megkérdőjelezhetetlensége jelölte ki az ideológia hasonulás kereteit.

Ez az ideológiai azonosulás az egyházvezetés részéről a rendszer korlátainak elfogadását jelentette. A hivatalos egyházi tanítás az egyház cselekvési kereteinek beszűkülését, társadalmi perifériájára kerülését az egyház előtt álló reálprogramként fogadta el. A hitéleti lehetőségek határát tágítani kívánó kezdeményezéseket pedig, ha azok az állami hatóságokkal való lehetséges konfliktust sejtették, illetve az egyházvezetés érdekeinek sérülését hordozták, sok esetben az egyház nyugodt létezését veszélyeztető törekvéseknek bélyegezte. Hiszen ha az engedélyezett, szűkre szabott mozgástéren kívülre lépett valaki, akkor azonnal beleütközött a hatalom ellenállásába és repressziójába.

A protestáns egyházak vezetése 1948-tól a rendszerváltásig lényegében nem módosított teológiai és egyházpolitikai nézetein. Legitimációjukat mindvégig a fennálló politikai rendszer elfogadása biztosította. Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy a nyílt szembenállás kerülése a hitélet biztosítását és a lelkészek bizonyos fokú védelmét is jelentette. Példák sorakoztathatóak fel arra, hogy az egyház vezetői igyekeztek alkalmanként az egyházi személyeknek, különböző csoportoknak támogatást biztosítani, ügyeket kijárni, kezdeményezéseket felkarolni. S elgondolkodtató, hogy a protestáns egyházban a lappangó és nyilvánosságra jutó ellentétek ellenére – leszámítva elsősorban az evangélikus egyházban a nyolcvanas években felszínre törő néhány fontos kezdeményezést¹³ – 1956-on kívül nem alakult ki széles körű, összefogott belső egyházi ellenzéki mozgalom. Ezekben a „krízishelyzetekben” viszont az egyházi törvények nyílt megszegésére is vállalkozva a politikai hatalom és saját érdekeiknek megfelelően cselekedtek. A konfliktusok kerülése ugyanakkor segíthetett abban is, hogy a hatvanas évektől kezdve az állam fokozatosan bevonta az egyházakat bizonyos társadalmi problémák megoldásába, mint például az alkoholizmus, az ifjúsági bűnözés, ami az egyházak számára a gettóból való további kilépést, s egyben a missziói munka újratevésének a lehetőségét jelentette. Ugyancsak az állampárt bizonyos irányjaival való együttműködési készség gyümölcse volt, hogy az egyház a saját értékrendje szempontjából elsőrendű kérdések felé fordulhatott, s bár szigorú korlátok között, de felkarolhatta a történelmi, nemzeti hagyományok ápolását, és a határon túli magyarság ügyét is.

Sokáig vitatott kérdés marad azonban, hogy az együttműködés különböző formáiért cserébe milyen lehetőséget, mozgásteret akart, tudott kiharcolni az egyházak vezetése, mennyire igyekezett az egyházi érdekeket a lehetőségek határáig érvényesíteni. Milyen fokú volt az egyes egyházvezetők ideológiai azonosulása a szocialista állammal, s az „egyházat az egyház által” elv, azaz hogy a pártállam az egyházi ellenzéket az egyházvezetésen keresztül igyekezett legyűrni, milyen károkat okozott? S az egyházi közvélemény mennyiben fogadta el reálpolitikaként vezetői tevékenységét?

13 Ilyen volt például Dóka Zoltán evangélikus lelkésznek a Lutheránus Világszövetség 1984-es nagygyűlése alkalmával a Szövetség Végrehajtó Bizottságához intézett nyílt levele, amelyben a Káldy Zoltán püspök által vezetett egyházzól egyebek mellett azt írta, hogy ott „teológiai terror” és „személyi kultusz” uralkodik, illetve az 1986-ban szintén az evangélikus egyházban indított „Testvéri szó” mozgalom. A teológiai-szellemi ellenállás körébe sorolható a nemzetközi szinten jegyzett református teológus Vályi-Nagy Ervin munkája, illetve a nyolcvanas években rövid ideig tartó teológiai professzori működése alatt szerveződő tanítványi köre.